
Els darrers dies de la Catalunya republicana, *de Rovira i Virgili*

[XAVIER FERRÉ TRILL*]

“Ara ja no podem fer altra cosa sinó atenuar els efectes del desastre i preparar l’acció futura damunt unes bases millors”.¹

0. Ombres entre tenebres

Formalisme o substantivisme? Externalitat o internalitat? Cada literatura té el seu context: el seu temps històric i ideològic. Pio Baroja apel·lava al passat, al context, a la conseqüència del determinant fet col·lectiu a l’hora de definir i poder analitzar i criticar una obra. Aquest aspecte cal retenir-lo en escatir els nusos, vehiculadors, definidors, de la narrativa roviriana:

“En la vida todo es recuerdo, recuerdo no sólo individual, sino colectivo, recuerdo que se puede decir que

---

* Professor del Departament de Pedagogia de la Universitat Rovira i Virgili. *Doctor en Història per aquesta Universitat (2002) i en Sociologia (Universitat de Barcelona, 1993). Darrerament ha publicat: Pere Cavallé. Ciutadania republicana (Edicions del Centre de Lectura de Reus, 2009)”.*

1. *Antoni Rovira i Virgili, Els darrers dies de la Catalunya republicana, Buenos Aires, Edicions de la Revista de Catalunya, 1940, p. 213.*

*es consciente o inconsciente, porque en él va, no sólo los datos de nuestra experiencia sino de los de la existencia de nuestros antepasados. Somos el resultado de una raza [=cultura], de un ambiente y, por tanto, de un clima material y espiritual”.*²

La referencialitat, com a context, per a Rovira i Virgili (Tarragona, 1882; Perpinyà, 1949) és la clau determinant d’*Els darrers dies de la Catalunya republicana*. Amb el seu diari polític –i això cal destacar-ho des del primer moment– Rovira venia a plantejar quina havia de ser la funció social de la literatura en un cicle històric en què no es podia partir del no-res, ni de la forma estètica pura, vàcua. Com a suport –“infraestructura”– del text existeix un món de vida al qual l’autor ha de procurar restar fidel i, en conseqüència, intentar-ne l’exposició de la manera més contrastada possible. L’observació que es descabdella en el decurs de la detinguda valoració psicològica dels fets que constitueix el diari és un pas previ a l’elaboració del document que, en casos determinats per la dinàmica política, esdevé punt de contrast pel que té d’acarament amb el futur comptant amb allò prèviament assumit de manera radical en la seva causalitat. *Els darrers dies* exposen la relació sostinguda entre cercle interior i cercle general, entre interessos “privats” i interessos “públics”, plantejant, així, les limitacions –per no dir qüestionament– d’una distinció excloent entre ‘diari’ com a literatura íntima i privada, i “diari” com a literatura pública. Assistim en el cas d’aquesta obra de Rovira a una intersecció d’esferes perquè la motivació inicial de l’autor era exposar la quotidianitat protagonitzada pels exiliats del ‘39 i els avatars d’aquest grup per lluitar contra l’oblit. És així que quan Lejeune identifica el diari com a “remei contra l’oblit”³, hom no fa altra cosa que constatar la possibilitat que el record no sigui únicament personal, sinó que pot donar lloc a

-
2. Pío Baroja, “El escritor según él y según los críticos”, 1944 (1949), en *Obras completas*, VII, Madrid, Biblioteca Nueva, p. 398.
  3. Philippe Lejeune, “Prólogo” a Manuel Alberca, *La escritura invisible. Testimonios sobre el diario íntimo*, Oíartzun, Sendoa, 2000, p. 11.

la projecció pública: l'acte de sociabilitat". En aquest sentit, *Els darrers dies* són un esplèndid document d'antificció perquè com aprecia Lejeune: "m'estime més [...] els textos que miren de front (que acaren) la impossible veritat [...], però amb lleialtat i sense inventar res".⁴ Encara que Rovira sí que malda per acarar la veritat concreta d'una realitat imposada; la crònica (ens) interpel·la èticament: Què cal fer? L'autor—com a "home-relat"⁵—opta, doncs, per una autobiografia-relat en què la trama argumentativa aconduïx l'avatar existencial de l'autor. Per aquest raó, no hi pot haver separació/ allunyament entre jutge i part. Rovira esdevé el principal testimoni del fets, a través dels quals articula els esdeveniments de la resta d'actors: els familiars i els companys parlamentaris més propers. Així, tal com valorà la crítica:

"Al ser el libro un diario personal, la perspectiva del narrador está siempre presente [...]. Esa personalización, con la ayuda de un sobrio oficio, da a lo narrando una mayor veracidad y coherencia, que favorecen en gran manera la tensión del relato".⁶

És per aquesta raó que *Els darrers dies* és susceptible d'explicitar les apreciacions de Manuel Alberca⁷ sobre la distinció poc clara del diari en àmbits de pertinença delimitats, i la consideració d'Enric Bou⁸ pel que fa a la tipologia de diaris externs com a diaris públics. Aquestes delimitacions només permeten de situar parcialment el context narratiu rovirà perquè els fets que desenvolupa l'intel·lectual comunica simultàniament nivells d'explicació de fets personals i col·lectius.

---

4. Philippe Lejeune & Catherine Bogaert, *Les journal intime. Histoire et anthologie*, Paris, Les éditions Textuel, 2006, p. 13.

5. Ídem

6. Enric Sullà, "La derrota catalana", Destino, 2030, 26-VIII/ 1-IX, p. 27.

7. Manuel Alberca, *La escritura invisible. Testimonios sobre el diario íntimo*, Oiartzun, Sendoa, 2000, p. 16

8. Enric Bou, "El diario: periferia y literatura", *Revista de Occidente*, 182-183, 1996, p. 129

I per aquest motiu *Els darrers dies* retrotrau l'anàlisi a la concepció de la individualitat en l'orientació cohesionadora del fraccionament expositiu⁹ i planteja l'imperatiu de replegament cap a un mateix tot atenent que la manca de compromís no pot ser cap fita davant d'un futur a plantejar. Rovira perfila una obra oberta en què la capacitat de decisió representa un primer moment definidor de la reconstrucció de l'escenari viscut. No existeix “carta blanca” cap a la ficció, perquè l'escriptor se sentia responsable davant una hipotètica posteritat¹⁰. Amb aquest afany, Rovira es proposà un pla de treball per *aixecar acta* del que restava vitalment després de la derrota militar de gener de 1939. I davant la malenconia, el recurs a la historicitat, el moment de superació i l'èxit polític col·lectiu no feien altra cosa que potenciar l'exposició detallada—el diari— perquè cada vivència transcendent pogués ser interioritzada pels compatriotes que emprenien l'exili. El diari rovirà era un espill on reflectir-se.

Els darrers dies és el primer document publicat sobre la diàspora en el context coetani. No es tracta —i d'aquí una part del seu valor canònic— d'una reproducció a posteriori dilatada en èpoques diferents. En qualsevol cas, com veurem, n'hi hagué una reeleboració estilística que no n'alterava en absolut el fil conductor. L'edició que en resultà se situava en la immediata postguerra¹¹ ja que, segons la tipologia cronològica fixada per Llorenç Soldevila, *Els darrers dies* apareix com a obra publicada en solitari el 1940¹². Precisament, des d'una altra estratègia discursiva, l'altra reflexió simultània sobre la ‘construcció social’ de la diàspora com a imaginari és la novel·la del periodista Manuel Valldeperes, *Ombres entre tenebres* editada, com *Els darrers dies*, a Edicions de la Revista de Catalunya amb el suport de l'agrupació d'Ajut a la Cultura Catalana de Buenos Aires.

9. Philippe Lejeune & Catherine Bogaert, Op. cit., 2006, p. 123.

10. Beatrice Didier, “El diario ¿forma abierta?”, Revista de Occidente, 182-183, 1996, p. 41

11. Josep Camps i Arbós, “Els diaris del primer exili a França: notes per a un inventari i anàlisi”; Borja, Joan et alia [cur.]: Diaris i dietaris, València, Denes editorial, 2007, pp. 100-101

Aquest relat, a diferència del de Rovira, tractava sobre l'anada dels refugiats, dels combatents, als camps de concentració del Rosselló. I, en efecte, hom advertia que Valldeperes ofería amb la definició d'aquest ambient un "pendant", una complementació a *Els darrers dies*. "Ambdues són memòries viscudes i es complementen com a documents de l'èxode del poble català en una de les èpoques més tenebroses de la seva història" [1941: 5]. Hipòlit Nadal, des de *Ressorgiment*, també reconeixia aquest paral·lelisme tot afegint que la "preocupació literària" era secundària, que allò a valorar eren els "relats vívids de fets presentats i viscuts que, precisament per haver-los sofert els propis autors dels dos llibres, no estan desproveïts de certa passió [...]"¹³. Són, per tant, memòries viscudes perquè Valldeperes i Rovira transmeten un semblant estat de mentalitat, d'actitud, a l'hora d'interpretar el vessant interior dels protagonistes:

"Alguns, esgotats, —escriu Valldeperes¹⁴— han deixat la vida al límit mateix de la darrera jornada com altres la deixaran, damunt la pols del camí, altres nits i altres dies, en lluita entre la vida i la mort, amb la vista posada en l'esdevenidor, sobre la ruta misteriosa i incerta de les esperances. És la terrible realitat de l'èxode! [...]. Camí amunt, amb el rictus amarg d'un somriure forçat als llavis, obligat per l'atenció amable del poble francès, el pensament se'ns desferma. I acut a la nostra ment el record dels altres dies. I d'altres nits. Records que ara, en projectar-se als nostres ulls amb imatges vives del poder de l'evocació, ens fan viure les escenes pretèrites amb més intensitat que mai. I ens donen compte dels nostres errors, dels nostres encerts, de les nostres obstinacions".

-
12. Llorenç Soldevila i Balart, "Un primer inventari de la memorialística catalana contemporània"; Llengua & Literatura. Revista anual de la Societat Catalana de Llengua i Literatura 15, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2004, p. 447.
  13. Hipòlit N[adal] Mallol, (gener 1942): "Els llibres. 'Ombres entre tenebres'", *Ressorgiment*, 306, Buenos Aires, gener 1942, p. 4986.
  14. Manuel Valldeperes, *Ombres entre tenebres*, Buenos Aires, Edicions de la Revista de Catalunya, 1941, p. 42, 57.

He esmentat *Ombres entre tenebres* per a plantejar fins a quin punt la formalització de la reflexió és determinant, o no, a l'hora d'expressar un objectiu. Queda clar que Rovira escollí la forma del diari per a retenir la impressió del moment: per a captarlo amb la més gran fiabilitat.¹⁵ Però també caldria valorar la utilitat metodològica de la novel·la quan, com s'esdevé en el cas de Valldeperes, en tractar un tema de no ficció a través de personatges imaginats, l'autor aporta el vessant analític, hermenèutic, a la historicitat. Tractar aquest darrer aspecte demanaria pensar sobre el valor canònic de la literatura autobiogràfica d'acord amb la proximitat de la fixació dels fets socials. Per aquest motiu, també caldria comparar *Els darrers dies* amb el segon diari coetani publicat als anys quaranta. Em refereixo a *Diari d'un refugiat català*, d'Emili Sabaté Casals. Aquest darrer egodocument és semblant, pel que fa a l'objectiu, a la novel·la de Manuel Valldeperes, ja que ambdós autors especifiquen la vida dels refugiats de base, no pas dels intel·lectuals ni dels polítics. Amb tot, Sabaté i Rovira coincideixen a fixar la vida de personatges reals en un espai i temps pròxim. Roc d'Almenara (pseudònim d'Emili Sabaté) estableix la periodització entre setembre de 1939 i agost de 1941. I, malgrat l'extensió més àmplia de la seva narració respecte de la de Rovira, també hi exposava aspectes que determinaren la trajectòria dels exiliats, com fou la denúncia de la falsa "neutralitat" de les democràcies burgeses occidentals davant l'Eix nazifeixista internacional i el front bèl·lic feixista espanyol.

"L'exèrcit republicà anava entrant a França, convençut que tota resistència era inútil davant la complicitat de les anomenades grans democràcies envers els maneigs del feixisme internacional. França, sense diners, disposava d'un material bèl·lic deu vegades superior al de l'exèrcit republicà, que tot havia hagut d'ésser pagat amb or. L'únic país que hauria hagut d'ajudar incondicionalment Espanya en la seva lluita contra la rebel·lió militar-feixista, va supe-

---

15. *Aquest és el parer de la filla de l'intel·lectual, Teresa Rovira (Barcelona, 31-X-2008).*

ditar la seva ajuda a unes condicions que van determinar el desastre”¹⁶.

Valdeperes i de Rovira, a través de dues vies expositives paral·leles, aconsegueixen una fi prou semblant, és a dir, la que P. Lejeune i C. Bogaert atribueixen al diari com a arxiu de la memòria cara al futur: “esdevenir el propi destinatari de l’esdevenidor”, “guardar la memòria”, per mitjà de l’associació de records assumits críticament¹⁷.

Hi ha, a la fi, un altre aspecte que, en aquest marc de diversitat narrativa, fa que el text de Rovira esdevingui un model per a posteriors evocacions. Em refereixo al binomi introspecció/projecció. La individualitat construïda -quina concepció del món transmet Rovira a través dels seus actors diarístics?- i alhora protagonitzada pel nostre periodista polític significa l’assoliment de la consciència per a si a través de l’assumpció de la realitat viscuda, assumida primerament com a consciència en si. *Els darrers dies* constitueix un diari memorialístic autobiogràfic. I determinat exercici autobiogràfic, com a reflex de la historicitat, demana una prèvia contextualització per a *comprendre* des de quina circumstància i disposició ideològica—de la qual Rovira organitza el diari—configurarà la consciència històrica en el període d’entreguerres [1919-1939], quan l’‘autonomia artística’ es debatia tot just entre formalitat i funció social.

1. Externalitat de meditació

El bescantament dels francofalangistes cap a Rovira el definí Juan Francisco Bosch [pseud. de Miguel Utrillo] que, sota l’epígraf «Fantasmes Rojos», en publicà un retrat -»Antonio Rovira y Virgili”:

«Rovira i Virgili (sic) falseando la historia, desfigurando y adulterando las grandes aunque, en ocasiones dolorosas, verdades históricas, contribuyó, como

16. Almenara, Roc d’ [Emili Sabaté Casals], *Diari d’un refugiat català, Mèxic, Biblioteca Catalana, 1943*, p. 25.

17. Philippe Lejeune, & Catherine Bogaert, *Op. cit.*, 2006, pp. 25-26.

*nadie, a intensificar ese abominable separatismo –que es anti-españolismo y anti-militarismo– considerado para la vida de los pueblos como un maligno epitelio-ma en el cuerpo político social».*¹⁸

Ben lluny de l'esbiaixament ideològic que volia apreciar aquest autor en Rovira, el diari d'intel·lectual-polític és un retrat sociològic i psicològic dels primers jorns viscuts pels transterrats fora de Barcelona, de la Catalunya estricta. De la lectura del diari es pot deduir fàcilment que cada represaliat visqué els seus «Darrers dies». I que, per cert, també a través de la recuperació de diaris parcials del conjunt d'exiliats es poden arribar a reconstruir historicitats –encara pendents– i mapes de coneixement ben diversificats. Les anotacions diarístiques de Rovira són «una contribució personal a la història i a la psicologia de l'èxode»¹⁹. Ara bé, captació psicològica no implica psicologisme, ans el vessant sentimental, aconduït per actituds i reaccions, definides des de la realitat viscuda. Té raó, doncs, Albert Manent, que ha reflectit ben clarament el contingut i la tonalitat del llibre: «Els seus personatges són de carn i ossos, no duen coturn i ell no vol ésser un heroi. Els detalls humaníssims, estremidors de l'anar d'Herodes a Pilat».²⁰

Un aspecte a demanar-nos no és únicament el valor de testimoni. Existeix el fet de demanar-nos per les *condicions de possibilitat* de redacció de l'argumentari. Rovira començà d'escriure *Els darrers dies* amb recursos documentals del tot mínims a Rieumes, per bé que el va reescriure posteriorment a Montpeller:

«Com que jo no tenia aleshores –explicarà deu anys més tard en una entrevista a *Germanor. Revista dels catalans de Xile* el març-abril del 1949– periòdics on publicar articles, ni bibliografia per a tractar de temes doctrinals o històrics, vaig posar-me tot seguit a redactar les memò-

---

18. *Solidaridad Nacional*, 13-X-1939.

19. Antoni Rovira i Virgili, *Op. cit.*, 1940, pp. 10-11.

20. Albert Manent, *Literatura catalana a l'exili*, Curial edicions, Barcelona, 1976, p. 159.

ries personals de l'èxode. En la primera versió, filla directe de les impressions recents, el text era cru i dur [...]. Dos mesos més tard érem a Montpeller, on acabava de crear-se la Residència d'intel·lectuals catalans [...]. Allí vaig refer les memòries de l'èxode, atenuant amb matisos literaris la cruesa i duresa del text primitiu. El llibre amb el títol *Els darrers dies* fou publicat per la revista *Catalunya*, a Buenos Aires, l'any 1940 [amb un esbós biogràfic no publicat a l'edició del 1976]. La invasió de França va interrompre les comunicacions amb Amèrica, i no vaig veure el llibre imprès fins més tard».

De la situació, pel que fa a la disposició de mitjans en què va redactar l'obra, en tenim notícia al·legòrica en una targeta postal que Rovira adreçà al doctor occità Ismaël Girard des de Rieumes mateix el 18 de febrer de 1939: «Us resto agraïdíssim de la vostra ofrena de llibres i periòdics. El doble present de filologia i història és per a mí la millor menja espiritual»²¹. Passats més de quatre mesos [14-VII-1939], l'autor, des de Montpeller, comenta a Francesc Trabal “jo ara repasso el meu original *Els darrers dies (memòries de l'èxode català)* [...]. Em queda una cosa político-històrico-literària”²². Rovira escriu, també des de Montpeller [12-VIII-1939], al polític Josep Conangla i Fontanilles assabentant-lo d'*Els darrers dies* com a “llibre de memòries personals sobre l'èxode, que vaig viure, amb la meva família, durant uns dies aspríssims i inoblidables”²³. És a dir, aquestes notícies ens diuen que Rovira processava l'“espontaneïtat” de la primera redacció en una reelaboració posterior atès que allò fonamental no era estrictament confirmar la tesi de la literatura per la literatura, sinó emmotllar el text final a la reflexió sobre el present d'aleshores i l'esdevenidor immediat.

21. Xavier Ferré, “L'exili català a Tolosa, 1939”, *Barcelona*, Serra d'Or, 473, Maig 1999, p. 21.

22. Antoni Rovira i Virgili, *Cartes de l'exili [a cura de Maria Capdevila]*, *Barcelona*, PAM, 2002, p. 57.

23. Antoni Rovira i Virgili, *Op. cit.*, 2002, p. 45.

Dit això ¿hauríem de plantejar-nos una tipologia determinada per a avaluar els diaris redactats en una circumstància vital en què hi havia poc lloc per a la privacitat i on el context extern condicionava certament el decurs de la biografia? Sí, sempre que tinguem present la lògica interna del text, del significat i de la relació entre text i context. Caldria apel·lar, doncs, a l'aproximació substantivista: a la relació entre literatura i història. Per aquesta raó, resulta difícil de reduir *Els darrers dies* a acords classificatoris a *posteriori* motivats ideològicament -arran, per exemple, d'una suposada crisi del metadiscurs a partir de les tesis sobre la postmodernitat de François Lyotard [1979]- pel pas genèric de l'esfera pública d'intervenció a l'esfera privada²⁴. Ben al contrari –i el “Jurament de l'exiliat” n'és un exemple significatiu– Rovira aposta per atorgar un significat transformador al text: el seu metadiscurs era la fe en la condició humana.

1.1. Recepció crítica. El sentit d'un diari

Una de les primeres referències de la redacció d'*Els darrers dies*, la dona el crític Domènec Guansé en l'article «Catalans a Tolosa» publicat a *Catalunya* el mateix 1939: «Sabem que Rovira i Virgili, que sojorna en un poblet veí [Rieumes], ha escrit un reportatge sobre els darrers moments de Catalunya, en el qual moltes personalitats hi són severament judicades». Quan l'obra feia quatre anys que era publicada, encara no en tenia cap exemplar. En una lletra des de Montpeller [5-I-1944] a Joan Alavedra, Rovira esmentava treballs i recerques enllestides, entre les quals feia constar *Els darrers dies*, tot afirmant que era «publicat a Amèrica l'any 1940 i que jo encara no he vist imprès». Gairebé dos anys més tard es pot concretar la publicació del text en una primera lletra de Rovira a Manuel Serra i Moret [Montpeller, 27-XII-1945]:

---

24. Enric Balaguer, “Diaris i dietaris. Una ullada a la producció més recent”, *L'Aiguadolç*, 23, 1997, p. 50

«Per cert que he passat molt de temps sense saber si el meu llibre «Els darrers dies de la Catalunya Republicana» s'havia publicat o no. Veig que sí. Jo no n'he rebut cap exemplar, ni cap retribució –n'hi havia una de fixada–, ni cap explicació de l'Editorial que s'havia constituït a Buenos Aires. Si us fos possible de fer-me'n trametre un exemplar, us ho agrairia molt. No vaig conservar tan sols còpia de l'obra. Tinc entès que aquesta editorial –com tantes altres– no va anar bé. Però em sembla que el menys que puc demanar-los és que m'enviïn un exemplar».

Tres mesos després, Rovira, des de Montpeller, es tornava a adreçar a Manuel Serra i Moret [8-III-1946]:

«Acabo de rebre una amical lletra d'en R. Girona Ribera (director de *Catalunya*) en la qual m'explica el que ha succeït en la qüestió del meu llibre. Podeu creure que el meu veritable interès era poder tenir algún exemplar del llibre més que percebre'n la retribució. No vull dir que els francs em sobrin –al contrari–; però se'n necessiten tants ara, per comprar qualsevol cosa!. Segurament us dec a vós que hagi pogut posar-me novament en comunicació amb els amics de «Catalunya», on em serà plaent de tornar a col·laborar».

Malgrat aquesta vicissitud, que no costa d'entendre a causa de l'evolució política de l'exili, l'obra de Rovira es va rebre amb expectació entre els medis polítics de la diàspora americana. La publicitat que se'n feu des del portantveu de la colònia de catalans a Buenos Aires, *Catalunya*, era ben explícita:

«A tots els sectors de catalans esparsos pel món –es constatava en el número de la revista el setembre de 1940–, segons les impressions que ens arriben de diversos indrets, ha causat l'obra del nostre màxim escriptor polític un efecte pregon. És el fruit d'un gran patriota i ensems un alligona-ment exemplar i un tros d'història viscuda en els moments més tràgics de l'ensulsida nacional. Cap català no pot ignorar el contingut de les seves pàgines».

Aquest ressò s'evidencià en una divulgació popular de paràgrafs significatius de l'obra entre aquestes colònies de catalans exiliats. La revista *Ressorgiment*, també de Buenos Aires, en donà testimoniatge fidel —a través de la reproducció de fragments— el setembre de 1940: «hem subratllat alguns fragments que reputeu d'un interès extraordinari i que ajuden a aclarir moltes coses». Des de Xile, *Germanor* (agost-octubre del 1940) s'unia a la difusió del llibre perquè «és un reportatge viu i apassionat de l'èxode que seguí l'esfondrada militar i política de la República Espanyola, narrat amb veracitat absoluta».

La realitat de la crònica era refermada pel comentari del crític Domenèc Guansé quan afirmava des de *Germanor* [desembre de 1940]:

«Ell [Rovira] ha dit sovint que la Història de Catalunya no necessitava l'afegidura de mites per a la seva grandesa. La teoria és portada en aquest llibre fins a les darreres conseqüències. «Els darrers dies de la Catalunya Republicana» no solament no ofereix cap idea mítica d'aquest èxode, ans hi és gairebé negligida la part autèntica de grandesa que tingué [...]. Constitueix un document de primer ordre. El primer document de l'èxode publicat en l'exili [...]».

En to semblant, Rovira es referia a l'orientació realista del text en una conversa amb Artur Bladé i Desumvila [1-VII-1939]:

«Tinc ja enllestit un llibre sobre memòries sobre l'èxode català. Ja sé que no plaurà a tothom perquè allò que reflecteix no és precisament molt gloriós quan a les persones. Hi ha capítols crus i al·lusions directes que difícilment em seran perdonades, però cal dir la veritat, prescindint dels homes, de cara a Catalunya».²⁵

---

25. Artur Bladé i Desumvila, *L'exiliada* (Dietari de l'exili 1939-1940), Barcelona, Pòrtic, 1976, pp. 246-247.

A *Els darrers dies* Rovira centrà alguns aspectes de l'actuació de la República espanyola envers el país a partir de 1937 –el capgirament originari de la contesa bèl·lica–, especialment pel que feia al nacionalisme espanyol del govern del cap de l'Estat, Juan Negrín²⁶. Tot amb tot, allò que millor caracteritza l'obra és el fet de deixar ben establert com tot un ambient, un cicle històric, s'havia acabat i com en alguns sentits s'iniciava una ruptura. Tot plegat queda reflectir en una concepció ben concreta de Rovira envers els catalanistes republicans:

«Es clou tot un període de catalanisme [...]. La meua generació, que ha viscut sota el signe cabdal del catalanisme renaixent, és cruelment colpida per aquesta immensa decepció que li ha estat reservada. Ens havíem il·lusionat massa. Crèiem massa en la força pròpia i en el respecte aliè»²⁷.

Reconegudes aquestes limitacions, Rovira –i el conjunt de la diàspora republicana– decidí continuar treballant pel establiment d'una estructura de poder que oscil·lava entre la restauració de la Generalitat Republicana i la vindicació del dret a l'autodeterminació, com explicità als *darrers dies*: «Treballar en tot allò que jo pugui, perquè ressorgeixi –més sòlida, més pròspera i més noble encara que abans– la pàtria caiguda». D'altra banda, en el cas que analitzem, les circumstàncies històriques que envoltaren la redacció del text tenien un doble component. En primer lloc –i com a «epíleg» simultani– la reflexió sobre les conseqüències de l'ensulsiada de gener del 1939. Segonament, la proposta d'uns referents ideològics bàsics, que al llarg dels deu anys d'exili anà aprofundint en contextos internacionals diferents per a continuar el treball polític i que, d'altra banda, foren exposats en el diari.

Així, pel juny del 1939 escrivia a *Catalunya. Revista d'informació i expansió catalana* el que havia de ser el seu primer article

---

26. Antoni Rovira i Virgili, Op. cit., 1940, pp. 208-211.

27. Antoni Rovira i Virgili, Op. cit., 1940, pp. 74-75.

a l'exili, «Terra de Silenci», on reconeixia que el «Silenci» era «d'angoixa i de dolor, però no pas silenci sepulcral», car «la vida nacional continua. S'ha refugiat dins les llars, dins els cors, dins la gleva». I afegia

«els uns l'han volguda deshonorar [Catalunya] amb la insinuació de crims, els altres l'han volguda avergonyir amb la insinuació de defallences (...). Més ens estimem una Catalunya caiguda que una Catalunya decaiguda [...]. Una nació que ha caigut, si manté dretes les columnes del seu esperit [...] és ben superior a una nació que ha decaigut. L'ajupiment per feblesa interna és molt pitjor que l'esclafament per la pressió externa».

Tot amb tot, Rovira preveia amb un optimisme malaurat que «només en el cas d'un triomf general del feixisme en el món es faria llarg el silenci de Catalunya». I continuava sostenint:

«Cada dia, però, estem més esperançats que aquest triomf no arribarà a produir-se. I en un món on persisteix la consciència liberal, el nou règim d'Espanya no podrà subsistir. La part més trencadissa d'aquest règim serà el seu aparell ferotgement unitari».

La segona conseqüència de la consciència real sobre l'exili era el fet d'establir —com definí Rovira a *Catalunya* en l'article «Els exiliats Catalans» (juliol de 1939)²⁸— el que suposava nacionalment que el primer exili dels compatriotes s'establís a terres occitanes. Rovira tracta ambdós aspectes en aquest text:

«I qui són els exiliats? Són principalment homes, i sobretot joves. La part més grossa de la xifra està constituïda pels soldats de l'exercit republicà que romanen als camps de concentració. Una tercera part de la joventut catalana viu en l'exili. Amb els morts de la guerra i els que va fent la duríssima repressió, el jovent català queda reduït a una

---

28. *Aquest article fou reproduït, per la seva orientació occitanocatalana, a Calendau. Revista felibrenco mesadiero (setembre-October de 1939).*

meitat. Un altre detall: entre els exilats civils, abunden les famílies sortides col·lectivament les unes, reagrupades unes altres després de tristes peripècies. No es tracta sols d'un èxode d'individus, sinó també èxode de grups familiars, trossos vius d'un poble temporalment desfet. I les famílies exilades han hagut d'abandonar les llars, les propietats, el treball, les arrels profundes en terror propi».

Unes arrels que, entre sectors d'intel·lectuals catalans, revien altra vegada l'exili dels anys vint també compartit amb el poble occità—situació experimentada per Rovira el gener de 1924 en el seu «primer exili» a Tolosa de Llenguadoc, gràcies al suport del doctor Ismael Girard, car

«els nuclis més nombrosos de catalans exiliats es troben a les diverses regions de la Gàl·lia del Sud, l'Occitània, segons la denominació del vell origen lingüístic. En general, han estat ben acollits i són ben tractats pels occitans, més que més, per aquells que coneixen l'esperit, la història i els sentiments de Catalunya».

Més enllà, tanmateix, d'una introspecció del que havia estat el daltabaix falangista, Rovira cerca el que fou el seu fil conductor ideològic i intel·lectual de preguerra: la construcció de la voluntat política com a determinant de la construcció nacional.

Aquest lloc comú és reflectit a l'article «Catalunya i Espanya» (*Catalunya*, agost del 1939), on centra quatre qüestions bàsiques. Primer, que «la lliçió de primera importància per als catalans és aquesta: les crisis constitucionals espanyoles, qualsevol que sigui llur origen i llur direcció, es resolen contra les llibertats catalanes [...]». S'hi indica, segonament, que la solució del “problema” català dintre d'Espanya és—si no impossible almenys extremadament difícil. En tercer lloc—i com a etern retorn de la doctrina exposada a *El nacionalisme i nacionalisme i federalisme*—, Rovira afirma que «en aquests temps de meditació (arran de l'exili) els catalans han d'adquirir definitivament i plenament, la consciència de llur dret nacional», ja que «sense ella no serveixen de res, al capdevall, la sang dels herois ni els esforços dels polítics». Finalment, aquesta crida

exhorta l'aprofundiment de consideracions sobre l'expectativa d'opcions polítiques obertes envers el panorama internacional, una altra constant establerta a partir de la *Història dels moviments nacionalistes* [1912-1914]:

«La meditació d'ara servirà per a preparar una magna acció [...]. Els horitzons d'ara, tempestuosos i tot, són amples. Les perspectives apareixen dilatades en el temps i en l'espai, davant l'enderrocament o l'esberlament de la societat vella i de certs Estats. Per l'oposició de forces radicalment contràries, el món ha entrat en un període de reconstrucció, del qual pot sortir, per a cada poble el bé o el mal, la segura llibertat o la llarga esclavitut. Catalunya es troba en un nou moment crucial».

Aquest marc genèric, el concretà Rovira poc després a *Catalunya* (maig de 1940) a l'article «Dues concepcions sobre el problema Ibèric»:

«La reconstrucció nacional i democràtica de la Península Ibèrica pot fer-se de dues maneres: primera, per un canvi de règim que no modifiqui el mapa polític, és a dir, que deixi en peu els dos estats independents, Espanya i Portugal, i, segona, per una modificació d'aquell mapa de conformitat amb l'existència positiva de les quatre nacions peninsulars».

Es requeria un esforç de represa per a recobrar la personalitat col·lectiva. Aquesta idea era un lloc comú, tant a l'exili com a l'interior del país, defensat per historiadors com Ferran Soldevila, el qual, sis anys més tard [juny del 1946], observa a la conferència *El caràcter i la història* que «és la vida col·lectiva el que ens pot donar el caràcter col·lectiu, que no és, com es creu sovint, una suma de caràcters individuals».

Miquel Ferrer, en l'avingentosa del trentè aniversari del traspàs de Rovira, recordava molt positivament el sentit del diari a la revista *Xaloc* (gener-febrer de 1979): «en el seu llibre de viatge, exposa dia per dia com anaven les coses i com es comportaven els homes que el voltaven. És un film realista a més no poder del nostre èxode

polític i social (...). Aquest dietari titulat *Els darrers dies de la Catalunya Republicana* acaba amb una afirmació de la seva voluntat nacional i de la seva fe en el futur del nostre poble». És a dir, Rovira hi aconseguí d'exposar la tensió a què aboca *l'ideal perdurable* que conduí—segons *El Poble Català de Mèxic* [31-I-1950] en un editorial necrològic sobre l'obra del periodista polític—«tota una vida a la millor coneixença de la raó d'existir d'una pàtria lliure».

I aquesta fita és la que resta(va) com a projecte. Així, ho expressà Rovira mateix a *La Nostra Revista* (Octubre-Novembre de 1949):

«El màxim perfil fóra el de renunciar, per fluixedat espiritual, a la reconquesta d'allò que s'ha perdut i a la consolidació d'allò que presenta clivelles. Pitjor que l'opressió és el renunciament. L'espectacle d'un poble ajupit és molt més trist que el d'un poble oprimat. Quan s'ha anunciat, l'opressió cessa, perquè no hi ha res a oprimir. El motllo ja no oprimeix l'argila quan aquesta s'ha emmotllat. Viure oprimat és una dolorosa manera de viure. Renunciar, emmollar-se, adaptar-se és una vergonyosa manera de morir».

2. Caracterització interna

La literatura per a Rovira havia de ser—juntament amb la funció del polític— un mitjà de primer ordre per a transmetre l'espiritualitat d'un poble. La literatura (els recursos estilístics) representava un corretja de transmissió indirecta per a un objectiu metaliterari constant rovirà: la nacionalització cultural i política. En un article publicat a *La Publicitat* (9-IX-1926), el periodista concretava la funció social de l'escriptor:

«Els pobles millors, i especialment els petits pobles, han sentit en els nostres temps tota la importància de l'obra dels escriptors en la vida col·lectiva i en el propi destí. Els escriptors—i ací donem al mot una significació molt ampla,

on entren prosistes i poetes, literats i tractadistes— són els qui han format directament la cultura d'un poble, la qual és la part més viva, més forta i més duradora de la personalitat. Els polítics són, en certa manera, els creadors i mantenidors de l'estructura dels pobles, els constructors o els restauradors del gran edifici col·lectiu, i sense ells no hi hauria Estats, ni pobles, ni nacions amb figura definida. Però el contingent d'aquest edifici és obra dels escriptors, dels qui l'han enriquit amb obres de pensament, d'imaginació o de lirisme. [...] Un poble que compta amb una plèiade de bons escriptors i de bons artistes, no solament justifica la seva existència i la seva persistència, ans encara es troba ben armat per al combat espiritual de totes les hores, que és el distintiu de la cultura moderna» [1926 (1929)]²⁹.

Aquesta idealitat estètica serveix de rerefons per a comprendre què hi havia dessota d'*Els darrers dies*: quin codi s'hi explicitava.

La forma 'diari', en *Els darreres dies*, obeeix una estratègia expositiva que, a través de la fragmentació temporal, vol fixar, en clau de projecció, els trets que condicionen la identitat individual i de grup. Aquest aspecte, palesat també en els diaris de ficció i de no ficció, recobra un valor afegit en els diaris basats en fets viscuts. Per aquesta raó, l'edició original del text remarcava que aquestes "memories personals", l'ambient elaborat, era "patriòtic i veridic"³⁰. Segons Joaquim Molas, caldria parlar, en les observacions de Rovira, de "realisme aspre i tallant"³¹.

Quan ens enfrontem a unes reflexions fixades per les circumstàncies historicopolítiques, és a dir, quan el diari forma part de la

---

29. *El pensament literari de Rovira ha estat ben contextualitzat per Montserrat Corretger (2008):* Escriptors, periodistes i crítics. El combat per la novel·la (1924-1936), *Barcelona, PAM, 2008*.

30. *Antoni Rovira i Virgili, Op. cit., 1940, p.8.*

31. *Joaquim Molas, "Ensems sentia la vocació literària"; Rovira i Virgili, Antoni: Teatre de la natura & Teatre de la ciutat, Barcelona, Proa, 2000, p. 12.*

biografia de l'autor, tot emmarcant-se en la identitat col·lectiva, és quan l'elaboració textual cobra un sentit més enllà de l'intrínsec valor estilístic i estètic. Aleshores és quan hom pot pensar si el diari pot esdevenir part d'unes memòries autobiogràfiques; si el text pot arribar a formar part d'un relat identitari que al·ludeixi a les anàlisis retrospectives i prospectives. Dic això, perquè aquest darrer extrem és el que caracteritza *Els darrers dies* que, com he dit, no es pot aïllar del seu context de redacció i de recepció. I, precisament, el fet que Rovira pensés el diari com a derivació del previ treball observacional, etnogràfic –descripció sobre el terreny– hi incorpora un sentit de valoració de la recepció coetània. Aquest aspecte recorda l'apreciació de 'film realista' que en feia Miquel Ferrer. D'altra banda, Joaquim Ventalló havia observat anteriorment l'apreciació realista del diari de Rovira: "*Porque si hay a menudo un real valor dramático en la vida y en la muerte, no es preciso acudir a la leyenda para encontrar el dramatismo*".³²

Per què Rovira va escollir el diari com a canal de formalització expressiva? A la introducció de l'obra, l'autor afirma que va redactar originàriament el text el març de 1939 i el va enllestir definitivament pel juliol del mateix any. És a dir, un mes després del cinc de febrer, que és quan clou la periodització iniciada el 22 de gener d'aquell any. També ens diu que procedí d'aquesta manera per a establir una certa distància entre allò observat de primera mà i allò meditat. L'experiència havia de deixar un ròsec, una impressió que actuava de referent per al contrast de l'abans i el després. Com Rovira comenta a l'introducció de l'obra, l'exercici d'escriure, l'obra literària, era conseqüència del solatge del que, a la fi, restava com a essencial de tot allò presentat: "Les anotacions quotidianes cauen sovint en una minuciositat inútil, perquè les impressions i les visions del dia són massa fortes en l'esperit i es fa difícil de situar-les en una adequada perspectiva que les destriï i valori".³³

---

32. Joaquim Ventalló, «ressenya de *Els darrers dies de la Catalunya Republicana*» a *La Vanguardia*, 9-IX-1976. p. 40.

33. Antoni Rovira i Virgili, *Op. Cit.*, 1940, pp. 9-10.

Possiblement, Rovira, un cop assumí els fets polítics determinants esdeinguts, intentà d'objectivar-los críticament. I, tot just la crítica exercida no únicament sobre els avatars del pas de La Jonquera entre els mesos de gener i febrer, sinó sobre els comentaris dels fets decisoris de la política de la reraguarda per part de l'Estat Espanyol, doten d'un doble valor la narració roviriana. ¿Com organitzar, doncs, la informació perquè, com ha suggerit Enric Balaguer –en comparació amb *L'Exiliada* d'Artur Bladé [2007]–, *Els darrers dies* sigui una pel·lícula, mentre que l'acumulació informativa de l'autor ebrenca suposi un reportatge? Per a contestar aquesta pregunta potser haurem de plantejar-nos la finalitat de *Els darrers dies*.

Rovira es proposa d'antuvi quatre objectius. De primer, situar el moment personal i les vicissituds del conjunt dels polítics i intel·lectuals dels quals té notícia. En segon lloc, constatar l'esdevenidor quotidià del grup d'exiliats; per bé que aquest objectiu comprèn la definició del món vital. Com Rovira detalla el dia 3 de febrer de 1939 quan es trobava a Perpinyà en l'epígraf significativament titulat “fisiologia de la fam”:

“D'ençà que hem passat la frontera i especialment d'ençà que som a Perpinyà, remarco l'accentuada diferència fisiològica entre els habitants del Rosselló i els forasters que han patit les privacions alimentàries. Oh, no costa pas gaire de descobrir els refugiats! Encara que no duguin maletes o farcells, encara que no vagin espellifats, els delata el rostre, aquest rostre magre i groc, amb les galtes xuclades i els ossos en relleu sota la pell arrugada. A l'expressió espiritual del desconhort s'afegeix la marca de la depauperació corporal. Els grups de refugiats semblen una processó de fantasmes, una colla de malalts febrosencs de l'hospital. Els efectes del flagell són més vistents en els homes madurs que en els joves i les dones.

¡Amb quina resignació, plena d'esperit cívic, els catalans hem aguantat un any i mig de fam autèntica i progressiva! Dubto que cap altre poble s'hi hagués avingut amb tant de coratge i amb tant d'humor. La fam, que per a moltes generacions de catalans ha estat una cosa desconeguda,

llunyana, mítica, de la qual només tenien una idea literària, diguem-ho així, s'ha fet conèixer directament i cruelment a la Catalunya dels darrers mesos. Els catalans d'ara hem sabut, per experiència pròpia, què és això de tenir fam, quin és el turment de no poder menjar segons la gana. Aquesta fam no és literatura, no és una hipèbole retòrica; hem sentit les seves urpes clavades a les entranyes nostres, i en portem els senyals al cos i sobretot a la cara”.³⁴

Copsar totes les dimensions possibles sobre l'existència dels transterrats, els “detalls humaníssims” als quals es refereix Albert Manent [1976: 157], era una finalitat central de l'obra. Per aquesta raó, Rovira adoptà també la forma de diari: per concretar, de la manera més fiable possible, els dies claus que marcaven la fi de la república i l'inici de la diàspora:

“Aquesta obra és la narració verídica d'uns dies dramàtics per mi quan entrà en la fase culminant l'ofensiva final de Franco contra Catalunya. Narració de l'angoixa, la desfeta i l'èxode dels catalans, que han estat les principals víctimes de la guerra encesa a Espanya per l'alçament militar de l'any 1936”.³⁵

D'altra banda, existeix una tercera finalitat en la rememoració roviriana: la simultaneïtat present/ passat. Rovira es planteja l'anàlisi de l'exili com a quadre historiogràfic que retrotreu imatges paral·leles comparatives. Així s'esdevé en la síntesi d'episodis que feien de Barcelona la capital política del Principat entre l'edat mitjana i l'edat moderna, i la comparació entre la significació del contingent feixista espanyol el 26 de gener i la contraposició amb la victòria catalana davant l'exèrcit de Felip IV el mateix dia de 1641 a Montjuïc. L'alteritat de plànols i de registres transporta el lector al marge de tres-cents anys d'història per a recordar el fil de l'opressió nacional i testimoniar el senyal del darrer esforç abans de l'entrada de

---

34. *Antoni Rovira i Virgili*, Op. Cit., 1940, pp. 205-206.

35. *Antoni Rovira i Virgili*, Op. Cit., 1940, p. 9.

l'exèrcit d'ocupació quan, per exemple, Rovira, apel·lava metafòricament a la data referida per a remarcar el susdit paral·lelisme [1940: 23-24]. Els valors literaris i el rigor narratiu del diari vénen determinats, doncs, per l'afany de compendiar el *moment* viscut –un moment no gens harmònic– exterioritzat a través de lluites internes, perplexitats i contrarietats per part del grup d'exiliats. Existeix, però, la rellevància d'exposició i de lectura: el que transmet en primera instància l'autor, carregat, inevitablement, d'èpica, de subjectivitat. Aquella èpica que volia perpetuar la dignitat resistent de les classes populars, únic bastió d'esperança, reflectit en l'ignasià epígraf “El cor del poble” [1940: 38-40]³⁶, i la funció de resistència de Barcelona malgrat les oposicions del govern republicà espanyol:

“A desgrat de les falles que hom pugui assenyalar, trobo admirable el capteniment de Barcelona durant la guerra. Barcelona ha resistit gairebé més enllà de les forces humanes. Ha aguantat dos anys seguits els reiterats bombardeigs, les alarmes contínues, les incomoditats creixents, la constant insuficiència i la freqüent paralització dels mitjans de locomoció i transport, l'escassetat extrema dels queviures. Ha treballat, ha mantingut la vida quotidiana, ha donat un gros percentatge de combatents als exèrcits de Catalunya i de la República. Ha acollit amb dolor, però amb enteresa, tota la pluja d'adversitats de la lluita. S'ha empobrit, s'ha amagrit, s'ha decandit. Ha ajudat més que no ha estat ajudada. I com a paga, ha rebut més recriminacions que lloances. Per a d'altres ciutats, corones heroïques, per a Barcelona, càrregues i insults”.³⁷

Un quart factor final a destacar de *Els darrers dies* és el sentit *existencial* –materialitzat com a voluntat de poder– i l'exer-

---

36. “Avui he vist a Barcelona [22-I-1939] la infinita tristesa dels uns, la sorda alegria dels altres. Allò que no hi he vist -ni avui ni cap dia- és l'esfereïment del pànic o el contagi de la desmoralització. Els catalans dignes tenen l'ànima esqueixada, sagnant” [Rovira: 39: 1940].

37. Antoni Rovira i Virgili, Op. Cit., 1940, p. 29.

cici continuat d'examen de consciència. Com he dit, era condició necessària però no pas suficient 'descriure' fets; calia, fonamentalment, aprehendre'ls, interioritzar-los. Sotmetre l'empíria a la transcendència era un motiu bàsic per a establir que un diari no es reduís estrictament a explicitar el fet emergent, sinó a inferir-ne el fet latent. I la latència no era altra cosa que efectuar un balanç davant el present; però alhora, novament, que el recompte final servís de testimoniatge, com a exercici de captament, adreçat a una hipotètica recepció del missatge general del diari. Per a concretar aquest fi, Rovira planteja el dilema entre objectivitat i subjectivitat, l'harmonització del binomi perspectiva/ imbricació en els fets comentats [Espinet: 1997: 11]. De fet, aquest és l'interrogant metodològic fonamental a l'hora de comprendre fets dels quals hom participa. El que preocupava Rovira era la capacitat de superació individual davant el fet –en forma d'imperatiu kantià– d'obrar segons el convenciment de no obstruir el bé de la comunitat:

“Qualsevol mala acció que jo cometés conscientment, em deixaria un neguit que em fóra un càstig màxim [...]. Tal és el mecanisme psicològic de la meua consciència moral. La comparació, sobretot en les hores dramàtiques de la vida, de la meua conducta amb la de molts altres, em dóna incomparable conhort. Sento aquell plaer d'ésser sever i dur amb si mateix, de què ha parlat Nietzsche”.³⁸

Però l'esfera de compromís individual, que ha d'operar d'alçaprem “transformador” del context, esdevé angoixa com a conseqüència del cicle polític (republicà) que fineix. És així que *Els darrers dies* és una metonímia de l'opressió nacional emergent que, com a dada essencial, serveix per a superar la contingència política i expressar l'essencialitat dominants en els exiliats: les conseqüències de l'ensulsiada en les condicions de possibilitat de continuïtat com a poble:

---

38. Antoni Rovira i Virgili, Op. Cit., 1940, p. 53.

“He deixat de pensar en el meu cas individual i familiar, en els vaixells de la costa, en els avions del cel, i penso insistentment en Catalunya, en la seva tràgica situació [...]. Hi ha una pila de coses, d’institucions i d’homes que es troben a l’acabament [...]. Aquesta vegada el cop no és solament militar, polític i administratiu. No va contra la clofolla de l’organització legal, sinó contra l’esperit, la idea, la cultura, la força i la vida de Catalunya [...]. Soldats, obrers, pagesos menestrals, funcionaris, polítics, tècnics, intel·lectuals: de tot hi ha en la barreja confusa”.³⁹

La meditació, però, s’extrapola a àmbits com la distinció entre política i intel·lecte, entre immediatesa i transcendència. El pas cap a l’exili mostrava la cruïlla de la realitat quan molts creien veure en l’“ofici” de polític un *modus vivendi* etern. Aquest és un altre registre a considerar en l’obra, perquè Rovira se situa als antípodes de les concepcions de Benda sobre la traïció dels intel·lectuals en requerir, tot just, la intervenció i no pas l’objectivisme:

“Els intel·lectuals tenen la creença [...] d’èsser un valor positiu i permanent, que en una banda o altra, més aviat o més tard, tornarà a ésser reconegut i cotitzat. Els polítics, els que només són polítics, tenen la sensació que llur eclipsi pot ésser definitiu. I si aquesta sensació és suportada amb enteresa per les primeres figures, que posseeixen també, en la majoria dels casos, un valor personal, es fa aplanadora en algunes figures de segon rengle en avall [...]. Es pot fer ara més bé que mai, pel simple examen dels rostres, la distinció entre els polítics idealistes i els arrivistes o els aprofitadors [...]. Els idealistes, deprimits i tot, mantenen encesa la flama espiritual [...]. En temps normal, els qui manifesten sincerament llurs opinions o sentiments per lleialtat o per ingenuïtat, semblen de vegades més neguitosos o més porucs que els qui fan la comèdia quotidiana de presentar-se com a homes segurs i forts. Però en circumstàncies extraordinàries es clivellen les qualitats fin-

---

39. Antoni Rovira i Virgili, Op. Cit., 1940, pp. 73-74, 78.

gides, els ressorts de la tibantor artificial es trenquen, i la veritable fesomia i el veritable caràcter apareixen davant de tothom, sobretot davant d'aquells que tenen el do de la penetració psicològica".⁴⁰

Com veiem, *Els darrers dies* abasta registres que aboquen l'estat real de la situació on no s'hi val la feblesa confegida per l'aparença, ni pels "optimistes oficials" [1999: 129] ni pel passat històric que, bé que legítim, aleshores exposava una ruptura que oscil·lava entre la incertesa i la relativa "salvació". És per a intentar de superar aquesta situació que Rovira mostrava el desig en la continuïtat de territori en el pas de La Jonquera al Portús. Però la realitat s'imposava i calia recórrer al "moment psicològic" viscut per aquells qui aconseguien de refugiar-se a l'altre pas de la ratlla⁴¹. Novament, per tant, l'apel·lació (que no únicament recurs) a cridar l'atenció del lector per deixar constància de la interioritat assumida pels testimonis. De fet, la relació entre realitat i subjectivitat és una constant per a definir com es interioritzada una situació social. Segons Lejeune, "que el diari siga *antificció* no vol dir que siga *anti-subjectivitat* [...]. No hi ha res més subjectiu i menys fictici" [2007:15]. El gran mèrit de Rovira no és pas l'invent d'una realitat, sinó l'esforç de reconstrucció per a socialitzar-ne el significat: què significava, i com era interioritzada, *sentida*, el concepte de ruptura d'una tradició. I per a abastar la socialització, el diarista recorre a l'atribut estilístic per a copsar metàfores, calculadament escollides, que unifiquin conjuntura i imaginari. No d'altra manera caldria comprendre l'associació –amb una ímplicita càrrega emotiva evident– entre el fet d'un capvespre, el significat identitari del Canigó i el pas dels connacionals:

"En l'hora de la posta de sol, aquest últim dia de gener de 1939, els versos de Verdaguer [al·lusius a la muntanya] prenen el caràcter d'una jaculatòria de l'oració a la pàtria

---

40. Antoni Rovira i Virgili, Op. Cit., 1940, pp. 134-135.

41. Antoni Rovira i Virgili, Op. Cit., 1940, p. 182.

en llavis d'uns catalans que emigren [...]. El vell Canigó protegeix un tros de terra catalana, que no trepitjaran els enemics de la nostra pàtria i de la nostra llengua, la mateixa llengua del Rosselló”.⁴²

Però, sobretot, la ‘càrrega emotiva (i èpica)’ l’aporta el concepte de multitud: com transmetre literàriament “L’allau de refugiats”, darrer epígraf del llibre datat el 5 de febrer de 1939?

“M’aturo un moment amb alguns, que em conten episodis del viatge i ponderen la magnitud de l’èxode dolorós [...]. I si bé podia ser previst, sense cap advertiment, el tràgic final de la guerra a Catalunya, ni el govern de París, ni les autoritats departamentals no preveïen la vinguda d’una massa de refugiats com la que penetra al territori francès”.⁴³

És en aquesta avinentesa que el recurs, i la imatge en forma de mirada cap al futur immediat, el dóna el Rovira que marxa de Perpinyà per anar a Tolosa de Llenguadoc. És després d’abandonar terra nacionalment pròpia que l’autor estableix un testament, a mode de crida a la resistència, adreçat al conjunt de la col·lectivitat exiliada. Aquest és un exemple prou definitori sobre el fet que la literatura del jo en Rovira no restava aïllada (ans era l’única manera de conferir-li ple significat) del futur col·lectiu: “Que tots els catalans exiliats facin i compleixin el mateix jurament i vindrà el dia que podrem alçar damunt la recobrada terra de Catalunya les nostres veus, la nostra bandera i el nostre ideal.”⁴⁴

La intenció de Rovira en escriure *Els darrers dies* no era, en conseqüència, exhaurir la història en un exercici d’erudició. Més aviat el quadre situacional construït ajudava a comprendre el reforç final d’aquest Jurament per a les generacions successives. En això, Rovira pot coincidir en part amb la cinquena tesi de la història de

42. Antoni Rovira i Virgili, Op. Cit., 1940, p. 185.

43. Antoni Rovira i Virgili, Op. Cit., 1940, p. 214.

44. Antoni Rovira i Virgili, Op. Cit., 1940, p. 221.

Walter Benjamin, quan el pensador es demanava sobre la necessitat d'identificar el passat amb una funció a exercir, la d'esdevenir "espurna", de manera que existeixi l'esperança de comptar amb la clara visió de l'historiador perquè així "ni tan *sols els morts* estaran segurs si l'enemic venç". En aquest sentit, el vessant d'historiador de Rovira ajudava a pensar en l'elaboració d'una exiliada que substituís l'anecdolari per vincular passat immediat-present-futur. No és d'una altra manera que el conjunt dels protagonistes que visqueren l'expatriació mantinguessin la confiança en un cert idealisme:

"Però és, tanmateix, admirable de veure com, enmig de la nostra gran tragèdia, perdura encara a dintre nostre un gran idealisme i un perenne entusiasme per la lluita que caldrà recomençar demà, cosa que ens fa oblidar les nostres necessitats presents i la nostra malaventura".⁴⁵

3. Mètodes i finalitat.

Puig i Ferrerter conclouïa a *Ressonàncies* que la prosa de Rovira era expressió de la seva personalitat noble, justa i ponderada. Amb això, Puig volia requerir l'atenció sobre el condicionament social de la literatura, sobre *qui* i *què* hi ha rere el text i, com, la formació prèvia, l'actitud, la *praxi* de l'autor, són referents rellevants per al sentit literari d'una obra. Literatura i biografia de l'autor és un tot. Tenint en compte aquest binomi existiria una doble situació de confessió. D'una banda, la que s'adscriu a la trajectòria de l'autor i, que com he insistit, és definida pel procés històric. En aquest sentit, *Els darrers dies* exemplifica la unitat del subjecte i objecte: de l'autor, com a part compromesa amb el propi relat i amb el marc on es defineix. De l'altra, la voluntat de recuperació de la identitat per a no caure en la dissolució, en identitat desconstruïda, a

---

45. Joan-Baptista Xuriguera, Diari del primer any d'exili a França, *Barcelona, Editorial 7 1/2, 1981*, p. 32.

mode de l'home sense atributs de Musil. Per aquesta raó, el cas de Goethe al·ludit per Weintraub⁴⁶, com a exemple de confluència entre diari, poesia i epistolaris –elements paral·lels que conflueixen en la definició memorialística– pot ser aplicat al diari de Rovira, amb totes les distàncies plantejables.

La recerca del sentit es produeix en l'esforç de superació d'un episodi com fou la fi de tot un model de concepcions culturals i de cultures polítiques. '1939', doncs, com a metàfora i frontera definitiva entre l'abans i el després. Acceptar aquesta nova panoràmica féu que una manera de sobreviure, de sublimar l'opressió i la solitud, fos recórrer a l'exercici d'escriure: la forma "diari" en Rovira. Però el diari, en aquest cas, no significava la fragmentació del coneixement, sinó la recomposició d'àmbits de pertinença perduts, que retornaven davant la conjuntura que marcava aquella fi d'un món de vida. Hi havia la necessitat de creure en un etern retorn. I, en això, no hi cabia la ficció, perquè la literatura roviriana tenia poc sentit si no era concebuda com una variable de la vida nacional, atès que el jo narratiu adquiria sentit en el jo col·lectiu.

"Hem llegit el llibre d'una sola tirada –escrivia Hipòlit Nadal l'octubre a *Ressorgiment*⁴⁷– i hem seguit amb emoció i, en molts passatges, amb ira continguda, l'èxode dels nostres germans. I hem pensat que si les vicissituds d'aquells qui gaudien, pel seu prestigi intel·lectual i per llur significació de representants del poble, d'una certa preferència, han estat tan penoses, ¿què no han d'haver passat les dotzenes de milers d'ànimes lliurades a llurs pròpies forces i iniciatives, sense altra esperança que aquella que l'atzar volgués proporcionar-los?

I en acabar la lectura del volum hem estat llarga estona amb el llibre a la mà, la mirada abstreta i el pensament fit en una sola conclusió: la necessitat imperiosa, feta exigència no solament pel dret que hi tenim, ans també per les experiències acumulades durant

---

46. Karl Weintraub, La formación de la individualidad. Autobiografía e historia, Madrid, Magazine- Endymion, 1993, 539

47. Antoni Rovira i Virgili, Op. C it., 1940, p. 4705

segles de submissió, de treballar d'ara endavant amb el propòsit concret i ferm de donar a Catalunya la llibertat que li manca, sense la qual hom no pot dir, en justícia, que siguem lliures; la llibertat que només pot tenir un nom que la concreti, i és aquest: Independència”.

Tal vegada, més enllà de la cossificació de la forma ‘diari’, calgui parlar d’un punt de trobada entre el testimoniatge del jo i el relat contextual. Es podria pensar a tractar *Els darrers dies*, i el conjunt dels diaris de postguerra, com a exerci de retroprojectió i com a narratives testimonials. Manuel Valldeperes ho constatava des de la concepció general de la novel·la:

“L’evocació, com el somni és una doble vida [...]. Tot el passat, amb alegries o tristeses, estimulants o depriments, se’ns projecta al davant, com un balanç impressionant de la vida passada. I, oblidant inconscientment la desgràcia que ens afligeix, que és la desgràcia del poble humiliat, però no vençut, vivim el passat que no ha mort, que no pot morir i que hem de superar”.⁴⁸

Els darrers dies especifica el valor del testimoniatge, no pas l’elucubració; la construcció d’un marc de referents coetanis, però alhora també de passats, que han de reforçar l’impuls cap a la superació dels obstacles vitals de la majoria social. Es tracta, en definitiva, d’una obra bàsicament ideològica, que no ideologista, fonamentada en deduccions sobre conjuntures determinades, en reflexions, o sigui, en abstraccions concretes. És a dir, si l’atmosfera de confessió arriba a ser sinònim de continent en el qual es desclou el relat; com ha apuntat Enric Balaguer, el diari de Rovira, permet de concretar “la por, o les pors, qualsevol estat emotiu i els canvis anímics”⁴⁹. *Els darrers dies* és un model, a través del qual

48. Manuel Valldeperes, *Ombres entre tenebres*, Buenos Aires, Edicions de la Revista de Catalunya, 1941, p. 58.

49. Enric Balaguer, “Entre el documentalisme i la grafoteràpia: aproximació a L’*Exiliada* d’Artur Bladé i *Desumvila*” a Bladé, Tarragona, Arola editors, 2007, p. 184.

s'aposta decididament per la literatura entesa com a vida mateixa, com a 'pràctica de vida' i és un exemple esplèndid sobre la relació entre literatura i història; entre, com diria Todorov, sentit de l'obra i pensament de l'autor. Aquest nexa, més enllà de les tècniques expositives, és el que reforça l'anàlisi literària no pas en ella mateixa, sinó encaminada al "coneixement de l'ésser humà". Així, sí que podem acabar conclouent que la narració dels fets que havia centrat l'atenció roviriana ha acabat constituint una obra literària com a conseqüència del "pensament i coneixement del món psicològic i social"⁵⁰ del qual Rovira formava part indestriable: "La part de lirisme que les presents memòries contenen no és el resultat artificial de l'estil literari, sinó una manifestació espontània de la meva sensibilitat"⁵¹. L'estètica, com a resultat de la captació de l'espai i del temps. Per aquesta raó, cal valorar aquest diari en clau d'actitud moral", de "literatura testimonial"⁵². El que subjau al diari rovirianà no és altra cosa que la superació de la forma, aconduïda per l'auto-biogràfic distanciament crític i, doncs, l'aportació de la globalitat d'una situació general més enllà de les conjuntures individuals.

---

50. Tzvetan Todorov, *La literatura en perill*, Barcelona, Galaxia Gutenberg/ Cercle de Lectors, 2007, p. 78.

51. Antoni Rovira i Virgili, *Op. Cit.*, 1940, p. 10.

52. Modest Prats, "Darrers dies de la República a Catalunya", *Avui*, 41, 9-VI-1976, p.17.